

Article No. 292

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2023.10.03>

Artykuł badawczy / Research article

Dziedzina nauk humanistycznych / Humanities

Dyscyplina naukowa: historia / Discipline of science: history

Copyright © 2023 SRG and P. Koprowski ¹

Citation:

Koprowski, P. (2023). Stanisław Brzozowski i Fiodor Dostojewski. O fascynacji polskiego filozofa twórcą rosyjskim. *Studia Rossica Gedanensia*, 10: 48–58. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2023.10.03>

STANISŁAW BRZozowski I FIODOR DOSTOJEWski. O FASCYNACJI POLSKIEGO FILOZOFA TWÓRCĄ ROSYJSKIM

PIOTR KOPROWSKI

Uniwersytet Gdański/ University of Gdańsk

Wydział Historyczny/ Faculty of History

Instytut Historii / Institute of History

Zakład Historii XIX wieku / Division of History of the 19th Century

ul. Wita Stwosza 55, 80-308 Gdańsk / Wita Stwosza St. 55, 80-308 Gdańsk, Poland

Corresponding Author e-mail: piotr.koprowski@ug.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3843-3640>

(nadesłano / received 28.06.2023; zaakceptowano / accepted 14.09.2023)

Abstract

Stanisław Brzozowski and Fyodor Dostoyevsky.

On the Polish philosopher's fascination with the Russian artist

The Polish philosopher, literary critic, publicist, writer and poet Stanisław Brzozowski (1878–1911) showed great interest, turning into fascination, in the Russian writer and

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Languages [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny].

thinker Fyodor Dostoyevsky (1821–1881) and his works. The following thesis was put forward: the author of *Crime and Punishment* confirmed the Polish philosopher's conviction in the power of cultural action, in the necessity of active participation in reality. The socio-cultural model created artistically by Dostoyevsky, imbued with activism, was considered by Brzozowski to be compatible with his concept of life and thinking. In the combination of spontaneity and mentality, the cultural soul and its forms, characteristic of the thought of the author of the *Legend of Young Poland*, Dostoyevsky's ideas occupied an important place. In Brzozowski's opinion, these ideas translated in a vivid way into the life stories of specific people – the heroes of the Russian's works: e.g. an official, an officer, a writer, a priest or a revolutionary. All of them, regardless of their differences, above all, wanted to live; and with their push and strong desire, they created this life. They did it unknowingly, struggling with adversities, sometimes rebelling against them, but persisting, working, and doing. The “Russian soul” presented by Dostoyevsky, not idealized, having both dark and bright “sides”, appears – in Brzozowski's conviction – as a kind of mirror in which Poles can look at themselves in order to get out of their stagnation and start a creative, active existence. The article presents some of Brzozowski's remarks and reflections on the author of *Demons* and his view of a man in general, and of a Russian rooted in Russian culture in particular. The analysis of selected works of the Polish philosopher, especially of *The Legend of Young Poland*, *Voices in the Night*, *Flames*, *Ideas*, has confirmed the truth of the thesis.

Keywords: Stanislaw Brzozowski, Fyodor Dostoyevsky, “Russian soul”, Russia, Western Europe.

Abstrakt

Polski filozof, krytyk literacki, publicysta, pisarz i poeta Stanisław Brzozowski (1878–1911) przejawiał duże zainteresowanie, przechodzące w fascynację, osobą rosyjskiego pisarza, myśliciela Fiodora Dostojewskiego (1821–1881) oraz jego twórczością. W artykule postawiono tezę, iż autor *Zbrodni i kary* utwierdził polskiego filozofa w przekonaniu o mocy oddziaływania kulturowego, o konieczności czynnego uczestnictwa w realiach teraźniejszości. Model społeczno-kulturowy artystycznie wykreowany przez Dostojewskiego i nasycony aktywizmem, Brzozowski uznał za kompatybilny wobec wyznawanej przez siebie koncepcji życia i myślenia. W sprzężeniu żywiołowości i umysłowości, duszy kulturalnej i jej form, charakterystycznym dla myśli autora *Legandy Młodej Polski*, idee Dostojewskiego zajmowały ważne miejsce. W opinii Brzozowskiego w sposób plastyczny przekładały się na historię życia konkretnych osób – bohaterów utworów Rosjanina, m.in. urzędnika, oficera, literata, popa czy rewolucjonisty. Wszyscy oni, niezależnie od dzielących ich różnic, chcieli przede wszystkim żyć i swoimi działaniami, silnym pragnieniem owo istnienie konstytuowali. Czynie to bezwiednie, zmagając się z przeciwnościami losu, niekiedy buntując się przeciwko nim, ale trwając, pracując, działając. Przedstawiona przez Dostojewskiego „rosyjska dusza”, niewyidealizowana, posiadająca zarówno ciemne, jak i jasne „strony”, jawi się – według Brzozowskiego – jako swego rodzaju zwierciadło, w którym mogą się prze-

glądać Polacy, by wyjść z cechującego ich marazmu i rozpocząć twórczą, aktywną egzystencję.

W artykule przybliżono kilka uwag i refleksji Brzozowskiego na temat autora *Biesów* i jego spojrzenia na człowieka w ogóle, a Rosjanina zakorzenionego w kulturze rosyjskiej w szczególności. Analiza wybranych dzieł polskiego filozofa, zwłaszcza zaś *Legendy Młodej Polski*, *Głosów wśród nocy*, *Płomieni*, *Idei*, potwierdziła prawdziwość postawionej tezy.

Słowa kluczowe: Stanisław Brzozowski, Fiodor Dostojewski, „rosyjska dusza”, Rosja, Europa Zachodnia.

Polski filozof, krytyk literacki, publicysta, pisarz i poeta Stanisław Brzozowski (1878–1911) przejawiał duże zainteresowanie, przechodzące w fascynację, osobą rosyjskiego pisarza, myśliciela Fiodora Dostojewskiego (1821–1881) oraz jego twórczością. Dostojewski i kultura rosyjska stała się jednym z kluczy do zrozumienia myśli autora *Legendy Młodej Polski*. Analizując poglądy Brzozowskiego dotyczące omawianej materii, poznaje się ważne, konstruktywne składniki jego światopoglądu, uzyskuje – przynajmniej w pewnym sensie – odpowiedzi na zasadnicze pytania natury egzystencjalnej. Celem artykułu jest przybliżenie kilku uwag i refleksji Brzozowskiego na temat autora *Biesów* i jego ogólnego spojrzenia na człowieka, a szczególnie Rosjanina zakorzenionego w kulturze rosyjskiej.

Brzozowski wychodził z założenia, że nie sposób nie zadawać pytań podstawowych, fundamentalnych i nie szukać na nie odpowiedzi. I tak w istocie czynił, pozostając w nieustannym napięciu intelektualnym. Żył i tworzył poszukując, wskazując, iż męczącej bezczynności zawsze powinno się przeciwstawić pracę – prężność myśli i przekonanie o jej celowości, skuteczności. Twórczość – obok czynu – postrzegał jako wyraz prawdy. Zmagając się z chorobą (gruźlicą), usiłował twórczym wysiłkiem przezwyciężyć fizyczną słabość organizmu. Podkreślał, że osobom jego pokroju nie jest – i nie może – dana być praca w spokoju, abstrahująca od emocji, porywów serca oraz od odpowiedzialności za losy innych jednostek i społeczności. Łączyła się z tym – w jego mniemaniu – odwaga i bezkompromisowość zarówno w przedstawianiu własnych poglądów, jak i w odniesieniu do ocen dokonań innych twórców. Nie powinno w związku z powyższym dziwić to, iż pisma Brzozowskiego budziły – i nadal przynajmniej w pewnym sensie budzą – wśród czytelników określony, mniejszy lub większy niepokój, głód światopoglądowy i bynajmniej go nie zaspokajają (Walicki 1969: 38; zob. też: Fryde 1938).

Brzozowski, zgłębiając dylematy związane z poznaniem, usilnie dążył do wyrowadzenia polskiej myśli przełomu XIX i XX wieku z intelektualno-mentalnych zaścianek, z barykad „dzieciniałości” i sentymentalnych „rozzewnień”. Pragnął naznaczyć ją zarówno swoim indywidualizmem, jak i ideową świeżością, siłą i niegasnącą prawdą, a następnie ściśle związać z fenomenem narodu polskiego, z jego samością, aspiracjami niepodległościowymi i udziałem w życiu ludzkości. Polskiego filozofa frapowało rozmyślanie, formułowanie błyskotliwych konkluzji, roztaczanie interesujących perspektyw myślowych. Myśli i ich „wypowiedzenia”, często mające

kształt aforyzmów, stawiał on na swoistym piedestale, wskazując, iż poza owym kręgiem kończy się jego „czucie”. Był to swego rodzaju „systemat wezwań” o charakterze intelektualnym (Brzozowski 1912).

Przez teksty Brzozowskiego zdają się przepływać dwa zasadnicze nurty: nurt niepokoju o sens ludzkiej egzystencji oraz nurt troski o wydobycie ze swoich rodaków dzielności, odwagi intelektualnej, inwencji twórczej, odpowiedzialności za własny los. Autor *Głosów wśród nocy* kreował wzorzec jednostki aktywnej, tworzącej dzięki podejmowanej pracy i działań zarówno samą siebie, jak i świat. Usilnie i konsekwentnie rozbijał złudzenia, że można zabezpieczyć się od różnorodnych komplikacji życiowych, podejmując konkretną, taką czy inną decyzję. Aktywność człowieka powinna – w jego mniemaniu – mieć charakter permanentny. Bardzo często łączy się to również z niełatwą walką o zmianę siebie i świata (Brzozowski 1910: 127; Miłosz 2000: 77).

Na kartach dzieła filozoficznego zatytułowanego *Idee: Wstęp do filozofii dojrzałości dziejowej* Brzozowski podkreślił, że ma prawo wypowiadać się na temat różnych problemów, kwestii czy dylematów z pozycji osoby, która odnosi się do „rzeczy przeżytych”, czuje „pod zdaniem”. Do określonych myśli, ostatecznie wyartykułowanych w przestrzeni filozoficzno-literackiej i społecznej, doszedł – jak twierdził – drogą długiej, ciężkiej pracy intelektualnej i bez trudu jest w stanie podać ich dokładny i ścisły rodowód (Brzozowski 1990). Mimo to nie udało mu się stworzyć zwartego, wewnętrznie spójnego systemu myślowego. Nie znajdziemy u autora *Legendy Młodej Polski* systematycznego wykładu jego filozofii, poznamy za to barwny, frapujący opis wielu przeżytych przezeń przygód intelektualnych. W pogoni za tymi ostatnimi Brzozowski przenosił punkt ciężkości z określonej idei na kolejną, by tę z kolei zastąpić jeszcze inną. Przeszedł ewolucję od romantycznego indywidualizmu, idealizmu filozoficznego, racjonalistycznego patriotyzmu poprzez socjalizm marksistowski do katolicyzmu (Suchodolski 1933; Fik 1961: 398–399; Walicki 2011; Sobieraj 2016). Niezależnie od zmian i przewartościowań o charakterze światopoglądowym Brzozowski nigdy nie przestał wierzyć w dokonujący się postęp społeczny, którego kryterium sytuował w indywidualnej duszy każdej jednostki ludzkiej (Brzozowski 1924: 58).

Kluczem do zrozumienia etapów myśli polskiego filozofa, odzwierciedlającym jej ewolucję, jest jego własne wyznanie: „Ludzkość walcząca o swe istnienie, stwarzająca je i utrzymująca nieustannym wysiłkiem wobec wszechświata – oto jest zasadnicza idea” (Brzozowski 1910: 127). Całość łańcucha myślowego autora *Głosów wśród nocy* spajała m.in. jego konsekwentna opozycja wobec koncepcji ideowych (m.in. pozytywizmu, naturalizmu), które naturalizowały człowieka i historię, czyniąc je częścią przyrody, natomiast działanie utożsamiała z określoną adaptacją do środowiska i podporządkowaniem się bezosobowym prawom (Brzozowski 1990: 71; Kędziora 2014: 48).

W kręgu zainteresowań myśliciela znajdowały się m.in. kwestie związane z kondycją intelektualną i cywilizacyjno-kulturową społeczeństwa polskiego, z filozofią pracy i filozofią czynu, z psychologią religii i modernizmem katolickim, a także z Rosją i jej kulturą. Nie wszystkie motywy myśli Brzozowskiego były ze sobą organicznie związane. Trudno się temu dziwić, zważywszy na to, iż charakteryzował go „nieustanny pośpiech w pisaniu i łatwość identyfikowania się z każdym nowo odkrytym filozofem czy pisarzem” (Kołakowski 2009: 228). Powstająca w ten sposób „mieszanka filozoficzna” (Brzozowski czerpał m.in. z filozofii Immanuela Kanta, Georga Wilhelma Frie-

dricha Hegła, Fryderyka Nietzschego, Henryka Bergsona, Lwa Tołstoja, Fiodora Dostojewskiego) miała również wymiar pragmatyczny, związany m.in. z faktem istnienia „szczególnych warunków polskich” (Stawar 1961: 59) – egzystencji i losu Polaków pozbawionych własnego państwa. Można mówić o swoistej walce autora *Legendy Młodej Polski* z ugruntowanymi w życiu społecznym, mentalności i psychice swoich rodaków przejawami myślenia i wartościowania w oparciu o paradygmat feudalno-szlachecki.

W obrębie rzeczonyj „mieszanki filozoficznej” na kartach dzieł Brzozowskiego można, oprócz poloniców, zlokalizować i uchwyć m.in. wzruszenie (o uniwersalnej, ponadnarodowej wymowie) człowieka pytającego o sens egzystencji, „reaktywującego szkielety abstrakcji i wyprowadzającego je na widownię jako potężne, burzące i rozkazujące żywioły” (Irzykowski 1913: 260). Innymi słowy – filozof dążył do tego, by określonym ideom nadać ludzkie imiona, „przekładając” je na indywidualne doświadczenia, by zapewnić wartościom pierwszeństwo nad faktami². Wykazał, że w europejskiej przestrzeni kulturowej działali myśliciele, twórcy, którym udało się tego dokonać i którzy mogą stanowić pod tym względem wzór do naśladowania. Lektura ich dzieł przyspiesza, zdaniem autora *Kultury i życia*, proces wewnętrznego istnienia, przyczynia się do wykrystalizowania stanu przejęcia się, zauroczenia życiem myśli.

Do grona tego rodzaju indywidualności świata sztuki Brzozowski zaliczył m.in. Dostojewskiego. Krytyk literacki nie badał wnikliwie struktur dzieł literackich pisarza, nie zgłębiał układu i wzajemnych zależności różnych ich elementów. Pasjonowała go one przede wszystkim jako odzwierciedlenie fenomenu osobowości twórczej autora *Zbrodni i kary* oraz jako świadectwo oryginalności, niepowtarzalności literatury rosyjskiej XIX wieku. Brzozowski uważał, że ta ostatnia umożliwia dostrzeżenie tego, co można byłoby określić mianem patosu Europy Zachodniej. Wzniosłe, monumentalne zachodnioeuropejskie idee i czyny poznamy jednak za pośrednictwem literatury pięknej Rosji tylko wówczas, jeśli nie będą towarzyszyły nam uczucia i postawy charakterystyczne dla dystygowanego turysty – arystokraty z Zachodu. Wytworność, elegancja w sposobie bycia, wyszukane maniere tworzą barierę uniemożliwiającą zrozumienie dzieł napisanych przez Rosjan. Naznaczona tragizmem „rosyjska dusza” nie odkryje się przed takimi Europejczykami. Nie oni będą w stanie, zdaniem Brzozowskiego, właściwie ocenić m.in. twórczości Dostojewskiego, który „przyjmuje [...] moralną odpowiedzialność za całe straszliwe dzieje Rosji, przyjmuje rzeczywistą Rosję jako konkretny dziejowy kształt własnej duszy” (Brzozowski 1910: 472).

Dostojewski fascynował autora *Legendy Młodej Polski* jako osobowość twórcza z jednej strony współkształtująca rosyjską kulturę i mentalność, z drugiej zaś – uświadamiająca czytelnikom to, co stanowi prawdziwą treść życia Rosji. Wskazywał na fakt, iż dzieła Rosjanina mają również wymiar etyczny chociażby wówczas, gdy podejmują problem zbrodni i odpowiedzialności zbrodniarza. Stąd też nie należy ich interpretować poprzez pryzmat czystej estetyki. Zagadnienia estetyczne zyskują w tym przypadku określone znaczenie tylko w ścisłym związku ze zrozumieniem specyfiki i fenomenu rosyjskiego życia. To ostatnie współtworzą zaś m.in. „irracjonalne pożądaniami, popę-

² Brzozowski stał na stanowisku, że fakty konstruują się w ramach określonej aksjologicznej całości. Stąd też – dodawał – nie ma niczego takiego, jak czyste fakty. „Każdy fakt zawiera w sobie filozofię. Gotowych faktów nie ma” (Brzozowski 1973: 264).

dy [...] namiętności” (Brzozowski 1912: 214; Bieder 1973: 123). Naznaczony takimi cechami Rosjanin „może być straszny, dziki, może być skłębieniem potwornych żądz – ale w nich tylko, nie w wyrozumowanych przekonaniach, tkwi zdolny ginąć i odradzać się” (Brzozowski 1912: 214). Celem jego działania jest zawsze określona transformacja realnej rzeczywistości, dokonująca się również na drodze rewolucji. Zdaniem polskiego myśliciela, nie można zapominać o tym, że „historia rewolucji w Rosji to nie [...] historia nieudanych, przerywanych, sporadycznych prób, jaka zarysowuje się opinii europejskiej i naszej [tj. polskiej – P. K.] – to nieustanny, systematyczny, w oczach rosnący pochód ku nowym formom życia” (Brzozowski 2011: 278–279). Tylko głębokie zrozumienie procesów dokonujących się w społeczeństwie rosyjskim, współtworzonym przez takie jednostki, może stanowić – według Brzozowskiego – punkt wyjścia do snucia refleksji na temat odrębnych dróg rozwojowych Rosji i Europy Zachodniej.

O ile Rosjanie, zwłaszcza Dostojewski, mają – zdaniem Brzozowskiego – świadomość tego, iż terażniejszość i przyszłość Rosjan determinują i będą determinować czynniki pozaracjonalne, o tyle mieszkańcy zachodniej części starego kontynentu nie zeszli z drogi racjonalizmu, mimo że „wszystkie myśli, wszystkie pojęcia straciły [tam już – P. K.] swoje znaczenie” (Brzozowski 1956: 195). Na Zachodzie spetryfikowano przebrzmiałe idee i przekonania religijno-światopoglądowe, podczas gdy w Rosji zarówno znaczna część reprezentantów świata kultury, sztuki, jak i działaczy społeczno-politycznych wierzy w moc zmian, w „życie dążące do swobody” (Brzozowski 2011: 244). U źródeł czynnej postawy Rosjan wobec świata leży myśl, iż ludzkie życie jest „świadomym dziełem” niemającym ostatecznego kształtu, podlegającym zmianom oraz generującym zmiany, również te o charakterze radykalno-prometeistycznym (Brzozowski 1956: 365–366).

Brzozowski, tworząc swoisty portret Dostojewskiego, nie naznaczył go artystycznym powabem, elementami biograficznymi ani barwną, dowcipną anegdotą. Polskiemu myślicielowi zależało przede wszystkim na tym, by wyeksponować dominantę ideowo-uczuciową twórczości autora *Biesów*. Dostojewski jawi się w ujęciu Brzozowskiego jako twórca stojący w opozycji zarówno wobec zachodnioeuropejskich standardów i konwencji intelektualno-myślowych, jak i – szerzej rzecz ujmując – wobec „gotowego” świata.

Na uwagę zasługuje to, iż Brzozowski, analizując stworzoną przez Dostojewskiego koncepcję człowieka, w pierwszej kolejności uwypuklił jej aspekt biologiczno-podświadomościowy. Ekspresja stanów podświadomych, żywiołowa, ciemna impulsywność - według autora *Płomieni* - wpływa w dużym stopniu zarówno na kształt duszy jednostki, jak i duszę narodu. Podczas gdy myśl polska, orientująca się w głównej mierze na Zachód i z Zachodu czerpiąca szereg ideowych inspiracji, nie jest gotowa na to, by zaakceptować i współtworzyć „biologię dziejów”, myśliciele rosyjscy nie boją się nowych wyzwania. Polacy, którzy w okresie poromantycznym weszli na drogę niedopełnienia i utraconej prawdy, żyją marzycielskimi iluzjami nieodpowiadającymi rzeczywistości, natomiast Rosjanie z Dostojewskim na czele są odpowiedzialni za otaczający ich świat, którego nie przysłaniają zasłoną marzenia (Brzozowski 2010: 7; Hertz 1977: 283–284).

Brzozowski znajdował się pod urokiem nasyconych biologiczną ekspresją i iście rozbijającą, „ciemną mądrością” dzieł Dostojewskiego (Brzozowski 1981: 145–146).

Autor *Biesów* jawi się, zdaniem polskiego filozofa, jako „człowiek kochający życie twórcze, zwycięskie, zaborcze. Pragnie on je tworzyć przez swój naród, pragnie stworzyć z samej biologicznej istoty swego plemienia taką czynną, ożywiającą ideę, wiarę dziejowego tworzenia. Jego powieści są nieustannym zagłębianiem się w tę biologiczną spuściznę, doszukiwaniem się ognia, który byłby w stanie dokonać tej najwyższej syntezy” (Brzozowski 1912: 215). Następstwem tego rodzaju postawy ideowo-artystycznej jest – w opinii Brzozowskiego – naznaczenie utworów rosyjskiego pisarza swoistym pierwiastkiem religijnym, „religijnym natchnieniem, pojawiającym się w najmroczniejszych snach ludzkiej duszy” (Brzozowski 1912: 215; por. Mikiciuk 2014: 64).

Autor poematu *Teodor Dostojewski: Z mroków duszy rosyjskiej* wskazał, że pisarz, będący nosicielem żarliwej wiary w rodzimy naród i jednostkę, połączone więzami silnego pokrewieństwa uczuciowego, nie był rozumiany przez „ludzi słońca”, czyli mieszkańców Europy Zachodniej (Brzozowski 2001: 194). Zdaniem Brzozowskiego, przekaz rosyjskiego autora, czerpiący z pokładów „ślepego cierpienia” jest – przynajmniej w pewnym stopniu – bliski Polakom, tęskniącym za katolicko-szlachecką Polską i jej mentalnością, które wytworzyły ograniczoną, egoistyczną świadomość narodową oraz programowy antyintelektualizm (Święcicki 1958: 381; Mencwel 1974: 71; Miłosz 2000: 12).

O ile jednak polscy inteligenci o szlacheckim rodowodzie, przeżywający różnorakie niepokoje i rozterki ideowe, idealizowali dawną Polskę i czuli się ściśle związani z losami ojczyzny znajdującej się pod zaborami, o tyle znaczna część inteligencji rosyjskiej sukcesywnie budowała negatywny wizerunek Rosji, podejmowała – w przekonaniu autora *Płomieni* – działania, zabiegi prowadzące do wyrzeczenia się przynajmniej niektórych elementów własnego dziedzictwa. Były to jednak – dodaje Brzozowski – elementy, które utrudniały lub uniemożliwiały pozytywną przemianę Rosji, pozostające m.in. w związku z istnieniem tyranii władzy, korupcją i samowładztwem urzędników, mentalno-świadomościowym niewolnictwem narodu. Podczas gdy w ujęciu polskiego myśliciela dokonywana przez inteligentów rosyjskich krytyka Rosji była w istocie następstwem ich troski o los ojczyzny i zaangażowania w dzieło jej transformacji, dla Dostojewskiego rodzima inteligencja stanowiła grupę, która w następstwie kontaktów z Europą Zachodnią i zachłyśnięcia się destrukcyjnymi, zachodnioeuropejskimi ideami uległa ideologicznemu, racjonalistyczno-ateistycznemu opętaniu, oderwała się od rosyjskiej gleby, od prawosławia i od ludu – depozytariusza najlepszych tradycji i wartości Rosji (Brzozowski 2001: 197). Autor *Legendy Młodej Polski* zasadniczo pozytywnie oceniał „postępowych” inteligentów, zarówno rosyjskich, jak i polskich, opowiadających się za zmianą realnej rzeczywistości. O ile jednak Polacy hołdujący idei zmiany akceptowali twórczy charakter i „żywą” konieczność historii, o tyle Rosjanie byli raczej zwolennikami pozahistorycznej koncepcji Rosji, przeświadczonymi, że postęp jest prawem, nie zaś – wysiłkiem społeczeństwa (Herbich 2013: 217). Odpowiedzialność działaczy-inteligentów wobec dziejów, niezależnie od ich narodowości, zawsze w mniejszym lub większym stopniu naznaczona tragizmem, posiada – w przekonaniu Brzozowskiego – wymiar etyczny.

Dostojewski jawił się Brzozowskiemu jako twórca dokonujący z pozycji etyki chrześcijańskiej krytyki takich czy innych urojeń świadomości³, ukazując rosyjskim inteligentom-idealistom życie instynktu, które ci ignorowali, starając się je sflumić przy pomocy abstrakcyjnych haseł. Żywioł wewnętrzny bohaterów rosyjskiego pisarza, ich uczuciowe rozchwianie oraz indywidualne podejście do wydarzeń rozgrywających się w świecie połączone z ogromnym ładunkiem cierpienia składają się na właściwe Dostojewskiemu pisarstwo o charakterze analitycznym i psychologicznym⁴. Zdaniem Brzozowskiego, autor *Zbrodni i kary* interpretował i oceniał rzeczywistość poprzez pryzmat przeżyć jednostki (Brzozowski 1981: 146–148).

Brzozowski był niewątpliwie zafascynowany sposobem prezentacji przez Dostojewskiego rosyjskiej psychiki czy szerzej – „rosyjskiej duszy” (Brzozowski 1981: 143–144). Polski krytyk jawił się, podobnie jak ów Rosjanin, jako zwolennik poglądu, iż w świecie sztuki, ściśle zespolonej z etyką, dostrzec można nagromadzenie różnorodnych gwałtownych i zarazem bolesnych kontrastów (Cywiński 2010). Obydwaj autorzy byli również zwolennikami dosyć wyrazistej koncepcji kultury, sytuującej się w opozycji do schematów ideowo-myślowych związanych z europejskością w wydaniu zachodniej części starego kontynentu. Z mocą uwypuklali fakt, że sfera kultury jest sferą realnej rzeczywistości, w której ważną rolę odgrywają m.in. różnego rodzaju namiętności, emocje współtworzące określone, w tym i wzniosłe, wysublimowane, formy życia codziennego.

Zdaniem Brzozowskiego, model kultury zachodnioeuropejskiej, zakwestionowany i odrzucony przez Dostojewskiego, przejęli – z negatywnym skutkiem – Polacy. „Pod powłoką pietyzmu dla «europejskości», «kultury łańcińskiej» itp., pod powłoką pocieszającego przekonania, że jesteśmy zachodnim, konstrukcyjnym społeczeństwem, wyłęga się w nas swoisty sielankowy sentymentalizm” (Brzozowski 1910: 331).

Brzozowski zwrócił uwagę na negatywne konsekwencje bezkrytycznej, ślepej wiary w urok i siłę oddziaływania kultury śródziemnomorskiej. Kultura ta, niebędąca w stanie twórczo przeobrazić swoich sztywnych, skostniałych form, jawiła się – w jego przekonaniu – jako synonim cywilizacyjnej, zachodnioeuropejskiej dekadencji. Za przeciwieństwo tego rodzaju dekadencji uważał „heroizm dziejowy”, wyrażający się przede wszystkim w dynamicznym, żywiołowym, konstruktywnym, ale również niszczącym działaniu. Owo działanie podejmują i nadal będą podejmować, zdaniem krytyka, ludzie nowocześni, mający świadomość tego, iż nie sposób opierać życia indywidualnego ani zbiorowego na świadomości kulturalnej charakterystycznej dla Europy Zachodniej. Ludzi ci – niebezpiecznie – postrzegają kulturę w kategoriach walki

³ Brzozowski postrzegał świadomość jako „samowiedzę życia”, wykraczającą poza zakres egzystencji psychicznej, będącą swoistym ukoronowaniem tego, co zdobyła ludzkość na przestrzeni dziejów (Brzozowski 1907: 15).

⁴ Podczas gdy Dostojewski uważał potrzebę cierpienia za „najpoważniejszą, najbardziej rdzenną potrzebę duchową ludu rosyjskiego” (Dostojewski 1982: 305), Brzozowski bezwzględne poddanie się Rosjan cierpieniu postrzegał w kategoriach tragicznego rysu ich mentalności. Polski filozof podkreślił, iż znaczna część narodu rosyjskiego żywi ślepe uwielbienie dla swojego oprawcy – carskiej władzy, godząc się na postępującą degradację szacunku do życia ludzkiego i przyjęcie statusu pozbawionych godności niewolników (Brzozowski 2001: 140, 144, 199).

o byt: staje się ona dla nich narzędziem służącym do prowadzenia czynnego życia, rozwijania własnego intelektu i wrażliwości (Brzozowski 1910: 331; Pieniążek 2004; Kudelski 2013: 128).

Brzozowski, potępiając dekadentyzm i skostniałe formy kultury europejskiej, dokonał swoistej apoteozy radykalizmu działania. Na szczególnie podziw i uznanie zasłużyli, w jego przekonaniu, rewolucjoniści rosyjscy – „ten święty zastęp, który dziesiątek lat ginął, śmiercią swoją, zgubą świadomie przyjmowaną” (Brzozowski 1912: 154). Ludzie ci, wychodząc z założenia, że nie można żyć ani myśleć jak niewolnicy, podjęli m.in. walkę o ocalenie zniewolonej, udrczonej „duszy” swoich pasywnych rodaków i zmianę starego, skostniałego świata. W kręgu Narodnej Woli⁵ zrodził się, zdaniem Brzozowskiego, pogląd, że gdyby rosyjscy rewolucjoniści wyrzekli się „walki o duszę” ludu, unicestwieniu uległaby ich siła, wypływająca z moralnego imperatywu działania i szacunku dla samych siebie. Tak się jednak nie stało – młodzi, ofiarni działacze budowali, kształtowali tę „duszę”. W imię realizacji wyznaczonych celów gotowi byli iść „z [...] radością, miłością, szczęściem [...] na zagładę” (Brzozowski 1912: 155). Polski krytyk uznał ich z jednej strony za bohaterów dysponujących wielką, niczym nieograniczoną wolą czynu, a z drugiej – za świętych emanujących czystością duszy, głoszących prawdę żywą, rozniecających prometeistyczną iskrę.

Radykałowie-rewolucjoniści, cechujący się nieustannym aktywizmem, dokonujący niezwykłych czynów budzili nieukrywaną sympatię Brzozowskiego zarówno ze względu na preferowany przez nich styl istnienia i światopogląd, jak i w szerszym kontekście, związanym z kształtowaniem przez nie „rosyjskiej duszy” i dziejów Rosji. Przykład rosyjskich działaczy – indywidualistów jest, jego zdaniem, dowodem na to, że jednostka ludzka jest nosicielem boskiej idei. W kręgu tego rodzaju idei pozostawał również – co warto podkreślić – Dostojewski. O ile jednak dla autora *Biesów* elementy boskości w człowieku ściśle wiązały się z postawą przynajmniej w pewnym sensie nieaktywną czy mało aktywną, z wewnętrznym ludzkim nieskomplikowaniem, prostodusznością i pokładaniem całkowitej ufności w Bogu, o tyle dla Brzozowskiego oznaczały w głównej mierze emanację bohaterskiego, żywiołowego i radosnego działania, zmieniającego realną rzeczywistość. Dostojewski postrzegał doskonalenie się człowieka w kategoriach moralno-ascetycznych, a poczynania rewolucjonistów odbierał jako pogwałcenie boskiego porządku i zapowiedź upadku Rosji (Koprowski 2009: 168–171). Podczas gdy Brzozowski wprost idealizował rewolucjonistów, autor *Biesów* stworzył ich zdecydowanie negatywny, iście demoniczny obraz.

Warto byłoby jednak podkreślić, że Brzozowski wbrew teoretycznym deklaracjom wyposażył bohaterów swoich dzieł również w szereg cech tragicznych, dysharmonizujących z jego wizją radosnej, spontanicznej działalności o charakterze radykalno-rewolucyjnym. Bohaterowie ci wykazują konkretność myślenia, nie cofają się przed bezwzględnością, jeżeli jest ona warunkiem odniesienia sukcesu, jednak pozostają

⁵ Wola Ludu (Народная воля) – organizacja rewolucjonistów rosyjskich, powstała koło Lipiecku nad Woroneżem we wrześniu 1879 r. w wyniku rozłamu organizacji Ziemia i Wola. W języku rosyjskim słowo „воля” oznacza zarówno wolę, jak i całkowitą wolność, dlatego niektórzy badacze tłumaczą nazwę organizacji także jako Wolność Ludu. Richard Pipes podkreśla jednak, iż „współczesne świadectwa dowodzą, że nazwa organizacji miała wyrażać ideę woli ludu” (Pipes 2011:142).

przy tym bezdomnymi tułaczami, naznaczonymi tragizmem wolności nieustannej wędrówki. Ich cierpienie przynosi jednak określone owoce, nawet jeśli „historia zapisuje tylko szczęśliwych” (Brzozowski 1956: 284). Idee, którym hołdowali i które propagowali bowiem nie umierają, przeciwnie - stają się zacznym zmian i argumentem determinującym działalność przyszłych pokoleń. Na tym właśnie polega według Brzozowskiego zwycięstwo nieprzeciętnych ludzi, ludzi czynu: „zginąć tak, aby żyło z nas to, co chcemy – to jedyne zwycięstwo [...] Błogosławię ci, stary zegarze, że mierzysz czas, w którym dojrzewa ziarno” (Brzozowski 1956: 467–468). Tragizm i cierpienie jednostek – wzorów do naśladowania to, innymi słowy, ważne czynniki współtworzące nową rzeczywistość społeczno-kulturową.

Twórczość Fiodora Dostojewskiego budziła duże zainteresowanie Stanisława Brzozowskiego. Autor *Zbrodni i kary* utwierdził polskiego filozofa w przekonaniu o sile kulturowego działania, o konieczności czynnego uczestnictwa w realnej rzeczywistości. Nasycony aktywizmem model społeczno-kulturowy wykreowany artystycznie przez Dostojewskiego Brzozowski uznał za kompatybilny z wyznawaną przez siebie koncepcją życia i myślenia. W sprzężeniu żywiołowości i umysłowości, duszy kulturalnej i jej form, charakterystycznym dla myśli autora *Legendy Młodej Polski*, idee Dostojewskiego zajmowały miejsce istotne. One to bowiem w plastyczny sposób przekładały się – w opinii Brzozowskiego – na historię życia konkretnych osób – bohaterów utworów Rosjanina, m.in. urzędnika, oficera, literata, popa czy rewolucjonisty. Wszyscy wymienieni, niezależnie od dzielących ich różnic, chcieli przede wszystkim żyć i swoimi dążeniami, silnym pragnieniem owo istnienie konstytuowali. Czynili to bezwiednie, zmagając się z przeciwnościami losu, niekiedy buntując się przeciwko nim, ale trwając, pracując, działając. Przedstawiona przez Dostojewskiego „rosyjska dusza”, niewyidealizowana, posiadająca zarówno ciemne, jak i jasne „strony” jawi się, zdaniem Brzozowskiego, jako swego rodzaju zwierciadło, w którym mogą się przeglądać Polacy, by wyjść z cechującego ich marazmu i rozpocząć twórczą, aktywną egzystencję. Analizując sądy i opinie Brzozowskiego na temat Dostojewskiego i kultury rosyjskiej, uświadamiamy sobie, że system myślowy polskiego autora nie był niezmiennym monolitem, ale że posiadał określone dominanty. Centrum postrzegania każdego zagadnienia, również odnoszącego się do fenomenu spuścizny twórczej Dostojewskiego, stanowił dla Brzozowskiego związek pomiędzy teorią i życiową praxis. Czyn i twórczość były dla polskiego filozofa ucieleśnieniem najwyższej prawdy, a istotę świata upatrywał on w swobodnym stwarzaniu. Autor *Biesów* był dlań w tym kontekście swoistym przewodnikiem i mistrzem.

Bibliografia/ References

- Bieder, H. (1973). Stanisław Brzozowski jako krytyk literatury rosyjskiej. *Pamiętnik Literacki*, 64 (2): 117–129.
- Brzozowski, S. (1924). *Filozofia romantyzmu polskiego*. Lwów: Nakładem Spółki Akcyjnej Wydawniczej.
- Brzozowski, S. (1907). *Fryderyk Nietzsche*. Stanisławów–Warszawa: A. Staudacher i Spółka, E. Wende i Spółka.

- Brzozowski, S. (1912). *Głosy wśród nocy. Studya nad przesileniem romantycznym kultury europejskiej*. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego.
- Brzozowski, S. (1990). *Idee. Wstęp do filozofii dojrzałości dziejowej*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brzozowski, S. (2001). *Komentarze poetyckie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brzozowski, S. (1973). *Kultura i życie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Brzozowski, S. (1910). *Legenda Młodej Polski. Studya o strukturze duszy kulturalnej*. Lwów: Księgarnia Polska B. Połonieckiego.
- Brzozowski, S. (1981). O Dostojewskim. *Znak*, 33: 143–148.
- Brzozowski, S. (2011). *Pisma polityczne. Wybór*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Brzozowski, S. (1956). *Płomienie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brzozowski, T.T. (2010). Stanisław Brzozowski wobec myśli filozoficznej romantyzmu polskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Philosophica*, 23: 3–23.
- Cywiński, B. (2010). *Rodowody niepokornych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dostojewski, F. (1982). *Dziennik pisarza*. T. 1. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Fik, I. (1961). *Wybór pism krytycznych*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Fryde, L. (1938). Brzozowski jako wychowawca. *Ateneum*, 1: 12–37.
- Herbich, T. (2013). Rosyjska inteligencja postępową w pismach Stanisława Brzozowskiego. *Przegląd Filozoficzny*, 22 (3): 205–219. DOI: 10.2478/pfns-2013-0061.
- Hertz, P. (1977). *Świat i dom. Szkice i uwagi wybrane*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Irzykowski, K. (1913). *Czyn i słowo. Glossy sceptyka*. Lwów–Warszawa: Nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, E. Wende i Ska.
- Kędziora, K. (2014). Stanisław Brzozowski – myśleć radykalnie. *Hybris*, 25: 47–65.
- Kołąkowski, L. (2009). *Główne nurty marksizmu. Powstanie-rozwoj-rozkład*. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koprowski, P. (2009). *Pozytywista, ale jaki? Światopogląd Iwana Turgieniewa w latach 1848–1883*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kudelski, A. (2013). O znaczeniu historii dla życia, na podstawie artykułu Stanisława Brzozowskiego „Nasze «ja» i historia. *Arcana*, 110: 127–132.
- Mencwel, A. (1974). Białe ściany polskiego domu. *Twórczość*, 2: 59–77.
- Mikiciuk, E. (2014). Rosja w nieopublikowanym dramacie Stanisława Brzozowskiego „Z dymem pożarów”. *Slavia Orientalis*, 63 (1): 63–77.
- Miłosz, Cz. (2000). *Człowiek wśród skorpionów. Studium o Stanisławie Brzozowskim*. Kraków: Znak.
- Pieniążek, P. (2004). *Brzozowski. Wokół kultury: inspiracje nietzscheańskie*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Pipes, R. (2011). *Zamachowcy i zdrajcy. Z dziejów terroru w carskiej Rosji*. Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- Sobieraj, T. (2016). *Stanisław Brzozowski. Przybliżenia*. Lublin: Wydawnictwo Episteme.
- Stawar, A. (1961). *O Brzozowskim i inne szkice*. Warszawa: Czytelnik.
- Suchodolski B. (1933). *Stanisław Brzozowski. Rozwój ideologii*. T. 1. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Święcicki, J. M. (1958). Wielka improwizacja Stanisława Brzozowskiego. *Znak*, 46: 371–398.
- Walicki, A. (2011). *Stanisław Brzozowski – drogi myśli*. Kraków: Universitas.
- Walicki, A. (1969). Stanisław Brzozowski i filozofia polskiego romantyzmu. *Studia Filozoficzne*, 4 (59): 25–52.